

1348 Veba Salgını ve İbn Haldun Üzerindeki Etkileri

Eyüp Öz*

Öz

İbn Haldun'un hayat hikayesi sıra dışıdır. Bu sıra dışılık onun sadece bulunduğu görevlerle değil, veba salgınından çıkardığı derslerle de ilgilidir. Bu nedenle 1348 Veba Salgını'nın onun hayatında yarattığı etkilerden yola çıkarak ileri sürdüğü tarih modelini kavrayabilme amacını taşıyan bu çalışma, uzun bir araştırmanın ürünü olarak ortaya çıktı. İbn Haldun'un neden yerleşik toplumları küçümsediği sorusu dikkat çekiciydi. Bu sorunsal doğrultusunda yapılan araştırma sürecinde, Gabriel Martinez-Gros ve Allen James Fromherz'in kaynakçada belirtilen eserlerinde veba ile İbn Haldun'un düşüncesi arasında kurduğu sağlam bağlar ilham kaynağı oldu. Bu bağlamda konunun daha iyi anlaşılabilmesi için İbn Haldun'un biyografisi çerçevesinde konuyu sorunsallaştırmak bir zorunluluktur. Bunun yanında başta Covid-19 olmak üzere yakın zamanda yaşadığımız önemli doğal ve siyasal gelişmeleri ve olayları onun perspektifinden değerlendirmek veya anlamaya çalışmak da, bir tarihçi için beklentileri aşan okuma anahtarları sunmaktadır. İbn Haldun'un işaret ettiği bozulmuş süreçteki medeniyetlerde; salgın hastalıklar, savaşlar ve düşman istilalarının oynadıkları hayati roller üzerinde durularak, 1348 Veba Salgını'nın, Covid-19 süreci ile benzerlik veya farklılıkları üzerinde birkaç önermede bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Veba, lüks, israf, oluş ve bozulmuş, medeniyet.

* Dr. Öğr. Üyesi, Haliç Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/ Türkiye, eyupo@halic.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4485-2902

1348 Plague and Its Effects on Ibn Khaldun

Abstract

Ibn Khaldun's life story is extraordinary. This extraordinariness is not only related to his duties, but also to the lessons he learned from the plague epidemic. For this reason, this study, which emerged as the product of long research, aims to comprehend the historical model put forward by him based on the effects of the 1348 Plague Epidemic in his life. The author of these lines has long sought answers to the question of why Ibn Khaldun despised settled societies. In the research process carried out in this context, the strong links that Gabriel Martinez-Gros and Allen James Fromherz established between the plague and Ibn Khaldun's thoughts in the works cited in the bibliography were a source of inspiration. In this context, it was a necessity to start the article with Ibn Khaldun's biography in order to better understand the main problematic. In addition, evaluating the important natural and political developments that we have recently experienced, especially Covid-19, from his perspective or trying to understand him from the perspective of these events also offers keys that exceed expectations for a historian. For the civilizations in the decaying process pointed out by Ibn Khaldun; Emphasizing the vital roles played by epidemics, wars, and enemy invasions, a few suggestions will be made on the similarities or differences of the 1348 Plague Outbreak with the Covid-19 process.

Keywords: Plague, luxury, waste, creation and decay, civilization.

Giriş

Yaşadığı dönemin gerçekliklerinden yola çıkarak beşeri medeniyeti düşünen ve sıra dışı bir hayat hikâyesinin verdiği tecrübe ve olgunlukla yazdığı değerli eserler, Modern Avrupa'nın öznelliğine karşı uzun zaman susmuş olsalar bile, İbn Haldun'a bugünlerde yeniden kulak vermeyi gerektiren olaylar yaşanmaktadır¹. Modern Avrupa'nın öznelliğinin, yani İbn Haldun'un tarih modeline aykırı oluşunun çeşitli nedenleri vardır. Farklılaşma süreci şöyle başlamıştır. 476'da Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Avrupa bir daha Roma tipi bir merkezi imparatorluğun hâkimiyetine girmemiş ve bunu deneyen birçok lider ise hüsrana uğramıştır. Avrupa tarihçiliğinde 1492'deki Coğrafi Keşiflerle son bulduğu belirtilen Ortaçağ, iktidar yokluğu değil çokluğunu ifade etmektedir. 1350'lerde Fransa'da vergilerin göreceli olarak artırıldığı sürecin sonunda XIV. Louis ile simgeleşen mutlak bir monarşi kuruldu. Ardından Aydınlanma Çağı ile dinden kopuş ve radikal bilimsel, toplumsal, teknik ve siyasal devrimler süreci başladı. Merkezi iktidar boşluğundan kaynaklanan zayıf bir devlet desteği ile doğan Sanayi Devrimi ve burjuvazi önderliğindeki 1789 Fransız Devrimi gibi gelişmeler İbn Haldun'un teorisine uymayan modern bir çağın doğmasına neden oldu. Sanayi Devrimi neticesinde devletin gelir kaynaklarının çeşitlenmesi ve teknolojinin devletin kronik kırılganlıklarını azaltması sonucunda hızlanan sömürgecilik süreci, İbn Haldun'un teorilerini Avrupalılar açısından anlamsızlaştırdı. 1810'lu yıllarda ilk olarak filologlar İbn Haldun'u keşfettiler. 1863'te Baron de Slan'ın *Mukaddime*'yi Fransızca'ya tercüme ettiği yıllarda, artık Kuzey Afrika'da İbn Haldun'un tasvir ettiği döngüyü görmek çok zordu. Modern devlet ve Medeniyetin son beşiği olan Avrupa, İbn Haldun'un yücelttiği kırsal toplumları yerli 'vahşi' ve 'ilkel' topluluklar olarak görüyor ve başkentlerindeki *insanat bahçelerinde (zoo humain)* onları henüz 'insanlaşmamış mahlûklar' olarak sergiliyordu.

Yakın tarihte ise Afrika, Ortadoğu ve Asya devletlerinden bazıları çökmekte veya büyük toplumsal hareketler karşısında zorlanmaktadırlar. 4 Ocak 2014'te El-Kaide'nin bir devamı olan IŞİD (Irak ve Şam İslam Devleti) önce Felluce'yi², ardından aynı

1 Konu ile ilgili detaylı bir çözümleme için bakınız, Gabriel Martinez-Gros, *İbn Khaldun et les Sept Vies de l'İslam*, Paris, Édition Sindbad, 2006, s. 256-262.

2 2014'te ilan edilen ve kısa adı İslam Devleti olan bu radikal yapılanma, Amerika'nın Irak'ı işgali sonrasında oluşan travmanın bir ürünü olarak güçlendi. Amacı güya İslam âleminin başlangıçtaki birliğini, Ebu Bekir el-Bağdadi'nin (1971-2019) temsilcisi (halife) olduğunu ileri sürdüğü Peygamber'in zamanındaki gibi yeniden sağlamaktı. 'Vahşeti yönetmeye' bağlı stratejileri ile kendi düzenlerini kurmak için gerekli kaosu yaratmak amacıyla kurulu bütün toplumsal düzenleri ve devletleri yıkmayı amaçlıyorlardı., *Bkz.*, Fethi Benslama, *Ölüm Siyaseti, Cihatçı Üst-Müslümanlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 51.

yılın Haziran ayında on binlerce askerin direnemediği Musul'u ele geçirdi. 2020 yılında Afganistan'da Taliban birlikleri iktidarı yeniden devraldı. Afganistan'ın toplumsal yapısı ve coğrafyası İbn Haldun'u çevreleyen dünyaya benzemektedir. Çünkü burada merkezi bir otorite kurmak ve bunu istikrarlı bir şekilde sürdürmek oldukça zordur. Mariniler ve İbn Haldun'un Kuzey Afrika'yı birleştirme hayallerinin suya düşmesi gibi, Afganistan'ı işgal eden İngiltere, Rusya ve Amerika, Romalılar, Vizigotlar ve Arapların Atlas Dağları'ndaki Berberilere hezimetlerini yaşadılar. Bu sert bir coğrafyanın dayattığı kırsal yaşam ve onun beslediği Peştunlar gibi güçlü kabilelerin zaferiydi. Taliban, ülke yönetimini Amerika Birleşik Devletleri'nin 'eline yüzüne bulaştırdığı bir aşağılayıcı çekilme'den sonra iktidarı ele geçirdi. Güçlü bir asabiyeti olan Taliban hareketinin, davasının Afganistan'ı birleştirmede ve istikrarı korumada ne denli başarılı olup olamayacağını ise ancak zaman gösterebilir.

Son olarak Kazakistan'da iktidardan dışlanan kabilelerin başlattığı isyan hareketi dışarıdan asker talep edilerek dizginlendi³. Bütün bu gelişmeler İbn Haldun teorilerinin güncelliğini ve evrenselliğini koruduğunu göstermektedir. 2019 yılının sonlarında başlayıp bütün dünyaya yayılan Covid-19 salgını da bize İbn Haldun üzerinde yeniden düşünme fırsatı sunuyor. Bu doğrultuda elinizdeki makede İbn Haldun'un beşeri tarihin bu evrensel ilkelerine nasıl ulaştığı ve veba salgının düşüncelerini nasıl etkilediği gibi sorulara yanıt aranacaktır. Böylece düşünürün şehirli toplumları neden küçümsediğini daha iyi anlayabiliriz. Diğer büyük şahsiyetleri olduğu gibi, İbn Haldun'u anlamanın yolu, başta vebanın etkileri olmak üzere yaşadığı dönemi ve hayat hikâyesini bilmekten geçmektedir.

- 3 Bu krizin başka nedenleri olmakla birlikte, günümüz Kazakistan'ın da kabilesel hiyerarşi önemli bir rol oynamaktadır. 15. yüzyılın ortasında kurulan ve çok sayıda farklı boydan oluşan Kazan Hanlığı ilerleyen dönemlerde küçük, orta ve ulu olmak üzere coğrafi bakımdan üç cüze (şubeye) ayrılmıştır. Bu yapılanma günümüzde de önemini korumaktadır. İlk Cumhurbaşkanı Nazarbayev de şimdiki cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev de Büyük Cüz'ün (Ulu) temsilcileridirler. Nazarbayev döneminde hem orta hem de küçük cüzler, etkilerini kaybettiler. Bir boya ve bir cüze mensubiyet, kadrolaşma ve yükselme gibi süreçlerde de dikkat edilen konulardan biridir. Dolayısıyla ülke içerisinde özellikle 1991'den itibaren cüzler ve bunları oluşturan farklı boylar arasında dışarıya pek yansımayan bir mücadele devam ediyor. Nazarbayev döneminde bu rekabet kontrol altında tutulabiliyorsa da, gelişmelerin gösterdiği gibi, son yıllarda ekonomik krizin derinleşmesiyle rekabet yeniden hız kazandı. Büyük Cüz'ün (Ulu) iktidarda yıpranması, ülke zenginliklerin büyük kabile konfederasyonu üyelerine tahsis edilmesi ve alt cüzlerin üst kademelerdeki askeri rütbelere yükseltilmemesi gibi nedenlerle, komutanlar yüz bin kişilik bir orduyu kontrol edip isyanı bastıramadılar. İsyanın etkisiyle Nazarbayev'in onursal yetkileri elinden alındığı gibi, ülkenin başkenti de derinden sarsıldı. Asabiyeti yıpranan Ulu Cüz, alt cüzleri dışlamaya devam etmesi durumunda dışlanmış kabilelerin bir sonraki isyanda daha yıkıcı bir etki yapacakları muhtemeldir.

İbn Haldun'un Kısa Biyografisi

Prestijli bir ailenin çocuğu olarak 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta doğan İbn Haldun'un soyu sahabeden Vâil b. Hucr'a kadar uzanmaktadır. Vâil'in torunları Endülüs'ün (İspanya) Fethi sırasında buraya gelip Karmune'ye (Carmona) yerleşmişlerdi. Adı, dedelerinden Endülüs'e ilk gelen Hâlid b. Osman b. Hânî'ye Haldun diye hitap edilmesinden ve bu adın daha sonra onun soyundan olanlara verilmesinden gelmektedir. Karmune'de bir süre kalan Haldunoğulları, göç ettikleri İşbiliye'de (Sevilla) saygın bir aile olarak tanındıktan sonra, Endülüs ve Kuzey Afrika'da siyasi ve ilmi anlamda etkin bir konuma yükselmişlerdi. Girdikleri bu yeni yolda ailenin siyasi çekişmelere dâhil olması, isyan ederek iktidarı ele geçirmele-ri, nüfuzlarını yitirmeleri ve yeniden geri kazanmaları ve birçok aile üyesinin hapsedilmesi veya idam edilmesi gibi gelgitler vardır. İktidar mücadeleleri ve Kastilya Krallığı'nın 1228 yılında İslam beldelerini ele geçirmeye başlamasıyla Tunus'taki Hafsi Emirliği'ne sığınan aile, burada önemli görevler üstlendi. Dede- desı Muhammed ise Bicaye'de (Bougie) haciplik (vezirlik) yaptıktan sonra siya- setten elini çekerek ibadete yöneldi ve 1336/37'de öldü. Onu takip eden babası da siyasete pek ilgi duymamış ilimle meşgul olmuştur. Dolayısıyla aile tarihinde İbn Haldun'un dede ve babası aktif siyasetten uzaklaşma bakımından ortak bir kırılma anını teşkil etmişlerdir. İlk eğitimini babasından ve seçkin bir âlimler züm- resinden alan İbn Haldun, dini ilimlerden felsefeye uzanan bir yelpazede dersler almış ve küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiştir.

Öngörülemeyen ani bir gelişme dönemin hayatını altüst etmiştir: 1348 Kara Vebası⁴. Henüz on altı yaşındaki meraklı ve bilime son derece tutkulu ve akran- larına göre daha olgun karakterli ve dik başlı bu genç, ebeveyn ve hocalarını salgın nedeniyle kaybetti (1348-1349). Böylece ağabeyi Muhammed ve kardeşi Yahya ile belirsiz bir geleceğe yelken açtı. Bu beklenmedik buhran onun büyük bir sarsıntı yaşamasına yol açtı. Tutkulu bir şekilde yolunu izlediği babası ve ho- calarını kaybetmesiyle birlikte eğitimi yarıda kalmış ve bir çaresizlik içinde pek de gönüllü olmadığı devlet bürokrasisine adım atmıştır. O, aslında Fas'a gidip eğitimini sürdürmek istiyordu, ancak ağabeyi bundan vazgeçirdi. Böylece dede-

4 Thukydides, dönemindeki veba salgının şu cümlelerle ifade etmişti: 'Kırsal alanda yaşayan- ların kente göç etmeleri hastalığın boyutunu artırmıştı. Çünkü buralarda hastalık daha da yay- gındı. Havanın çok sıcak olduğu yaz aylarında insanlar evlerinde berbat bir şekilde ölmektey- diler. Ölülerin cesetleri üst üste yığılıyordu. Ölmek üzere olan insanların kuyuların etrafında susuzluklarına bir çare bulmak için üşüşükleri görünüyordu. Tapınaklarda ölenlerin cesetleri hiç kimse tarafından kaldırılmıyordu. Salgın öylesine yayılmıştı ki insanların tanrısal ve kutsal olan şeylere karşı olan saygılarında azalma meydana gelmişti'. *Peloponnesos Savaşları*, İstan- bul, Belge Yayınları, 2020, s. 94.

lerinin mirasını zoraki üstlendi ve Tunus'un nüfuzlu yöneticilerinden olan İbn Tafragin'in yanında alamet kâtipliği denilen bir işle göreve başladı. 1354'te Ebu İnan'ın Fas'taki seçkin âlimler arasına katılması davetini kabul etti. 1354-1362 yılları arasında Fas'ta ünlü bir Hafsi askerinin kızıyla evlendi.

1347-1357 yılları arasında Fas'ın Zenate Berberileri kökenli Marini hükümdarı Naib Ebu'l Hasan bin Osman Muvahhidlere (1121-1269) özenerek Kuzey Afrika'yı birleştirme hedefi nedeniyle yürüttüğü genişlemeci Hafsi siyaseti, Kayrevan'daki Benu Marin kabilesince durduruldu. Bunda vebanın yıkıcılığı da etkili oldu. 1358'de ölen Ebu'l Hasan'ın yerine geçen oğlu Ebu İnan Tunus'u hileyle ele geçirmesinden kısa bir süre önce, İbn Haldun'u Hafsilerden Abu Abdullah ile olan münasebetini bahane ederek hapsedirdi. 25 yaşındaki İbn Haldun iki yıla yakın kaldığı hapisten, Ebu İnan'ın 27 Kasım 1358'de veziri tarafından öldürülmesinden sonra çıkabildi. Birinci Vezirler Dönemi diye adlandırılan bu dönemde İbn Haldun (daha sonra elçi olarak da gönderileceği Kastilya kralı Zalim Pedro'nun da desteklediği), Ebu'l-Hasan'ın rakibi olan Ebu Salim için çalıştı (1359-1360). Ebu Salim döneminde *ladini* (din dışı) meselelere bakan *Mezalim* mahkemesinde hâkim ve sarayda sır kâtabi olarak çalıştı. Bu günlerde Fas'a kaçmış olan Granada emiri V. Muhammed'e yardım etti. Ebu Salim'in devrilmesinden sonra etkin bir rol alan vezir Amar bin Abdullah ile araları açılınca Tunus'a kardeşinin yanına gitmek istedi.⁵ Tilimsan Ziyanelerinin gaddar lideri II. Ebu Hammu için çalışmasından çekinildiği için vezir isteğini kabul etmedi. İbn Haldun bu hususta söz verdikten sonra Tunus'a değil de Granada'ya, Nasri Emirliği'ne gitti (1362). Kastilya kralına (1363'te) elçi olarak gönderildi. Kendisine yapılan cazip tekliflere rağmen burada kalmak istemedi. Başarılı bir elçilik görevinden sonra ünlü vezir ve kadim dostu olan Lisanuddin İbn'ul-Hatip'in (1313-1374) şimşeklerini üzerine çekti.

1364'te İspanya'da işlerin yolunda gitmemesi üzerine, Bicaye'yi amcasından alan Emir Ebu Abdillan'ın daveti üzerine buradan ayrılmak istedi. Beni Ahmer Sultanı Ebu Abdillan bin el- Ahmer'in itirazına rağmen Bicaye'ye doğru yola çıktı. Sultan'ın Konstantine hâkimi Ebu'l Abbas'a yenilmesi üzerine Abbas'ın yanına gitti. Daha sonra Ebu'l Abbas'la mücadeleye giren Tilimsanlı II. Ebu Hammu'nun hizmetine gönülsüz olarak girdi ve Beni Hilal kabile konfederasyonunun en güçlü kollarından biri olan Riyah Arap Birliğini Sultan'ın yanına çekme

5 1361'de küçük kardeşi Yahya bin Haldun'u Ebu Salim'in desteği ile Bicaye emiri olan Ebu Abdillan'ın yanına sır kâtipliği görevi için gönderdi. Daha sonra kendisi de bu emirin yanına gitti. *Bugyetu'r-Ruvvad fi Ahbari Ben Abdilvad* adlı bir eserin sahibi olan tarihçi ve edebiyatçı olan Yahya, Ebu Tafşin bin Ebu Zeyyan'ın emriyle öldürüldü.

görevini üstlendi. Fakat bunu başaramayacağını anlayınca Endülüs'e geri dönmek istedi. Bu düşüncesini Sultana söylemeyi düşündüğü sırada Marakeş'i çevreleyen dağlarda beklenmedik bir tehlike belirmiştir:⁶ Marini hükümdarı Abdülaziz. 1370'te Granada'ya kaçarken Abdulaziz tarafından yakalandı. İbn Haldun 1374'te Fez'deki siyasi istikrarsızlık nedeniyle yeniden Granada'ya gidip, ardından Kuzey Afrika'ya döndü. Kendisini ilme adamak istediğinden Abdülaziz'in kendisiyle çalışma teklifini reddedip, Tilimsan yakınlarındaki Ubbad kasabasında yer alan Ebu Medyen türbesine sığındı ve ardından Kale İbn Selâme'de inzivaya çekildi. Ebu Medyen Kuzey Afrika tarikat yapılanmaları içinde önemli bir yere sahiptir. Devletlerle kırsal kabileler arasında yeri geldiğinde arabuluculuk yapmakta ve İbn Haldun'u kabul ettiği gibi, sıkıntıya düşmüş kişilere de adeta bir sığınak oluyordu. Türbenin adına yapıldığı 'Ebu Medyen Şuayib, 1126'da ki İşbiliyye'nin kuzeydoğusundaki Cantillana'da doğdu. Kendi halinde bir dokümacıyken manevî arayışı kendisini binlerce ötedeki Bağdat'a sürükledi. Sonrasında Endülüs'e değil Bicaya'ya döndü. İlmi ve fıkıh bilgisi birçok Muvahhidler emirini hayran bırakmıştı. Hem kendisini merak eden hem de şöhretinden ötürü endişeye kapılan Muvahhidler emiri Ebu Medyen'i başkent Marakeş'e çağırmıştı. Ancak Marakeş'e ulaşamadan Tilimsan yakınlarındaki Ubbad isimli bir kasabada vefat etmişti. [...] Manevi tekâmülün yanı sıra İbn Haldun'un bu tekkeye gitmesinin bir diğer sebebi de, tarikatın kendisine siyasi himaye sağlayabilecek olmasıydı. Ebu Medyen'in türbesi Marini Ziyani topraklarının birleştiği bir noktadaydı. Türbenin tekkedeki şeyhin sağladığı meşruiyetin kontrolü sürekli olarak Mariniler ve Ziyaniler arasında el değiştiriyordu⁷.

Ebu Medyen Türbesi'nden İbn Selâme Kalesi'ne geçti. Aslında bu keskin kararının arkasında, son birkaç yıldır olan bitene, siyasetin ve dostlarının vefasız-

6 'İbn Haldun gideceğinden ümitsizdi. Üstelik Abdülaziz'in bir muhbir sayesinde yerini öğrenmesiyle kendisini güçsüz hissediyordu. Kabilelere temsilcilik yapmakla ün salmış olan İbn Haldun'u hizmetine girmesine ikna edemeyeceğini bilen Abdülaziz bir grup asker göndermişti. Böylece İbn Haldun'u zorla hizmetine alacaktı. Sonunda İbn Haldun, Tilimsan yakınlarında Marini sultanının karşısına getirilmişti. Abdülaziz İbn Haldun'a yıllar evvel Marini sarayını terk etmesinden ötürü sitem etmişti. İbn Haldun da itiraz ederek Amar'ın entrikalarından ötürü kaçmak zorunda kaldığını söylemişti. Bu iddiasını ispat etmek için Amar'ın entrikalarından haberdar olan sultanın eski vezirlerinden Venezmar bin Arif'in ifadesini istemişti. Bijaya valisine neden destek verdiğini soran sultan o gece İbn Haldun'u hapiste tutsa da ertesi gün serbest bırakmıştı. Bu tecrübeli vezirin sarayında ne kadar işe yarayacağını farkındaydı. İbn Haldun ise serbest kalır kalmaz Ebu Medyen'in türbesine sığınmıştı. Türbeye gidişi Biskra'ya gidişiyile aynıydı: 'Dünyadan vazgeçmek ve kendini ilme adamak', A. James Fromherz, *İbn Haldun, Hayatı ve Dönemi*, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2018, s. 136-137.

7 Fromherz, *age.*, s. 137-138.

lığına kırgınlığı vardı⁸. Kaleye yerleştikten ve iki sene dokuz ay süren bir hazırlıktan sonra ünlü eseri Mukaddime'yi yazmaya başladı. Orta yaş krizi siyasetin bu acımasızlığı ile birleşince ortaya çıkan büyük hayal kırıklığı içinde tarihin sırrına erdiği ve adeta bir trans halinde yazmaya başladığı bu günleri şöyle kaleme almıştır⁹:

'Ebu Hammû'nun Devâvide'yle¹⁰ ilgili bir görüşü ve onların gönüllerini kazanmaya ihtiyacı ortaya çıktı. Beni çağırttı ve bu maksatla bana onlara elçi olarak gitme görevini yükledi. Bir köşeye çekilmeyi ve uzaklaşmayı tercih ettiğim için, Ebu Hammû'dan çekindim ve canıma bir zarar gelmesinden endişe duydum. Bu görevi görünüşte kabullenmiş gibi cevap verdim. Tlemsan'dan yola çıktım. El-Bathâ'ya vardım. Sağa doğru, Mendâs'a yöneldim. Kuzûl Dağı'nın kible tarafındaki Arif Evladı yurduna vardım. Beni, cana yakın ve ikramlarla karşıladılar. Birkaç gün onların arasında kaldım. Ailemi ve çocuklarımı benim adıma Tilemsan'dan gönderdiler. Sultana'da, benim adıma hizmetini göremeyeceğim konusunda gayet güzel mazeretler uydurdular. Ailemle birlikte beni Sultanın ikta (arpalık) vermesiyle ellerine geçen Benî Tûcîn yurdundaki İbn Selâme Kalesi'ne yerleştirdiler. Burada bütün meşgalelerden uzak olarak dört yıl kaldım. Bu kitabı burada kalırken yazmaya başladım. *Mukaddime*'yi de bu halvet ortamında yazma fırsatını bulduğum bu garip tarzda bitirdim.¹¹ Bu ortamda söz ve anlam damlaları düşünceme sel olup aktı öyle ki özünü seçtim, sonuçlarını yazdım¹².

Allen James'in ifade ettiği gibi, 'İbn Haldun'un siyasetten uzak geçirdiği zamanların sonu geliyordu.¹³ 1377 Kasım'ı itibari ile İbn Selâme kalesinde Mukaddime'nin ilk halini bitirmişti. Bir süre sonra hatıralarını bir heyecanla kaleme almaya başlamıştı. Aslında Mukaddime'nin felsefi ve fazlasıyla genelleyci doğası, serbest düşünce tarzına aykırıydı. Zira tarihin döngüsü ve kabile

8 Abdesselam Cheddadi, *İbn Khaldoun, Une Biographie Romancée*, Casablanca, Édition La Croisee des Chemins, 2004, s. 9.

9 Abdesselam Cheddadi, *İbn Khaldun, l'Homme et le Théoricien de la Civilisation*, Paris, Édition Gallimard, 2006, s. 40.

10 Devavide bölgedeki en güçlü kabileydi. İbn Haldun çalıştığı hükümdarlar için defalarca Devavide ile görüşmüş ve başı sıkıştığında yine bunların yanına sığınmıştır.

11 Devlet işleriyle meşgul olduğu ya da sürgünde olduğu günlerde her fırsatta eğitimini sürdürmeye ve yolunu kütüphanelere düşürmeye gayret ediyordu. Zaten bu tutkusu, uzun yıllar boyu tuttuğu notlar, eşsiz siyasal deneyimi, vebanın korkunç sonuçları, kabile şefleriyle devlet idarecileri arasındaki arabuluculuk görevi, sağlam ve keskin hafızası ve benzersiz gözlemciliği olmasaydı miras bıraktığı harika eserler mümkün olmayabilirdi.

12 İbn Haldun, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar, et-Ta'rif*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017, s. 134-135.

13 En azından Mağrip'te böyleydi. Aslında Mısır'da da bir şekilde siyasetle bağını sürdürmüştür.

bağının gücü hakkındaki fikirler, Kale’de husule gelmemiştir. Bu fikirler büyük üstatlardan okuduğu derslerde ve hem saraylarda hem de Kuzey Afrika’nın ücra köşelerinde edindiği tecrübeler esnasında İbn Haldun’un aklında şekillenmeye başlamıştır. İbn Haldun’u hanedanlıkların ortaya çıkışları esnasındaki problemleri, kendilerini değişime iten safhaları ve bir hanedanlığın ya da devletin çöküş sebeplerini düşünmeye iten, ilmin ve tahsilin yanı sıra, işte bu tecrübeleriydi¹⁴.

İbn Haldun yakalandığı ateşli bir hastalığa (muhtemelen vebanın bir türüne) çare bulmak, vatan hasretini gidermek ve yazmaya başladığı dünya tarihi için gerekli kaynaklara ulaşmak gayesiyle buradan ayrıldı. Tunus’taki Ebu’l-Abbas’ın sarayında bir süre kadılık yaptı. Fakat veba gibi İbn Haldun’un yakasını ömür boyu bırakmayan ve başına türlü sıkıntılar getiren bir diğer şey de kıskançlığa maruz kalmasıydı. *Mukkadime*’nin devrimsel düşüncelerinden dolayı, öğrencilik yıllarından arkadaşı olan ve o yıllarda Tunus’taki Büyük Cami’nin imamlığını yapan fakih İbn Arefe el-Vergemi’nin kıskançlığını üzerine çekti¹⁵. Daha sonra yayınlamayı düşündüğü *Mukaddime*’yi Ebu’l-Abbas’a ithaf etmek ve böylece sultanın güvenini yeniden kazanmak istedi. Fakat bütün bunların yetmediğini ve tehlikenin yakın olduğunu sezerek kaçmak için plan yaptı ve hacca gitmek bahanesiyle izin istedi. Bu geri dönüşü olmayan bir gidişti. Mağrip’te artık bir geleceği kalmamış ve başarısız olmuştu. Bu Marinilerin Kuzey Afrika’yı birleştirme hayalinin de sonuydu. Bu şartlar altında ailesini bırakarak gideceği tek yer olan Kahire’ye Ocak 1382’de ayak basmıştır¹⁶.

Mağrip’e kıyasla yıldız gibi parlayan bu şehir İbn Haldun’un gözlerini kamaştırmıştır. Kahire’de Memluk Sultanı Melikü’z-Zahir Berkuk ile bağlantı kurdu ve bundan sonra aralıklarla kadılık, müderrislik ve şeyhlik yapmıştır. 1384’te Mısır’a davet ettiği eşi ve beş kızını (el-Fadl ve el-Rıza isimli iki oğlu hayatta kaldı) deniz kazasında kaybettikten sonra büyük bir üzüntü ve yalnızlık yaşayan İbn Haldun, 1387’de hacca gitti. 1389 yılında Berkuk’un bir isyan sonucunda tahttan indirildiğinde aleyhine fetva verdiği için Saray’ın gözünden düştü. Bu arada ikinci defa evlenen İbn Haldun, dokuz sene sonra 1399’da Faraj’ın babasının ölümü üzerine tahta geçmesinden sonra görevine döndü. Fakat 1400’de tekrar azledildi. 10 Ocak 1401’de Şam’ı kuşatan Timur ile görüştü, burada iki aya yakın kaldı ve azametli hükümdara kurucusu olduğu Umran Bilimi’nden bahsetti. 17 Mart 1406’da muhtemelen veba nedeniyle ve yalnızlık içinde öldü ve sufi mezarlığına defnedildi¹⁷.

14 Fromherz, *age.*, s. 142.

15 *Bkz.*, Fromherz, *age.*, 2018, s. 15.

16 *Bkz.*, Fromherz, *age.*, 2018, s. 97.

17 *Age.*, 2018, s. 157-178.

İbn Haldun'un Eserleri

İbn Haldun'un mesleki deneyimi ve eserlerindeki konu çeşitliliğini tanımlamak oldukça zordur. Atalarından devraldığı miras, babası ve başta el-Abilli olmak üzere üst düzey bilginlerden aldığı dersler¹⁸, devletin birçok kademesindeki üst düzey görevleri, vezirlik, diplomatlık, kabilelerden vergi toplamak, kabilelerle devlet arasında arabuluculuk, kadılık, müderrislik ve şeyhlik gibi makamlar tecrübesinin derinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Başta İbn Haldun'un tarih düşüncesi, toplumsal ve beşeri ilimleri temellendirdiği *Mukaddime*'si olmak üzere, eserlerinde ortaya koyduğu konu çeşitliliği ve özgünlüğü işte bu derin birikimi yansıtmaktadır¹⁹. Mukaddime bu nedenle döneminin temel toplumsal ve düşünsel özelliklerini yansıttığı gibi, modern dünyanın birçok bilim dalının tohumlarını da barındırmaktadır. Tarih, antropoloji, sosyoloji, ekonomi, siyaset, kültür, dil vb. konulara özgün yaklaşımlar getirmesi bakımından birçok bilim dalıyla kıyaslanabilir, fakat tam olarak bunların hiçbirisine indirgenemez. Düşünürün bir diğer özgünlüğü ise eğitimi resmi kurumlarda yapmamasının ve bir otodidakt olmasının getirdiği özgür ve özgün düşündürmektir. Bir taraftan Atlas Dağları'ndaki (*Cebel-i Tubkal*) berberi ve Sahara'daki Arap kabilelerini, diğer taraftan yerleşik toplumları tanıyordu. O sıra dışı bir şekilde birkaç devlette görev alması sayesinde siyaset ve devletin dinamiklerini, seyahatleri sayesinde de geniş bir coğrafyayı yakinen tanıma fırsatını bulmuş ve vebanın travmatik etkisiyle beşeri medeniyeti düşünecek bir olgunluğa ulaşmıştı.

18 Biyografisi için bkz., Nassif Nassar, "Le Maitre d'Ibn Khaldūn: Al-Ābilī", *Studia Islamica*, Édition Brill, 1964, s. 103-114.

19 'Müellifin, yedi bölümden meydana gelen dünya tarihi niteliğindeki *Kitâbü'l - İber ve divânü'l - mübtede* ve 'l - haber fî eyyâmi'l - Arab ve 'l - Acem ve 'l - Berber ve men âşerahüm min zevi's - sulţâni'l - ekber adlı eserine giriş olarak yazdığı *Mukaddime*'de, muhtemelen Fahreddin er-Râzî geleneğindeki 'el-mukaddimâtü'n-nazariyye' anlayışından hareketle tarih yazımının ön şartları kabul edilebilecek esaslar ve tarihin incelemesi gereken konular ele alınmaktadır. *Mukaddime* tarih yazıcılığı yöntemini içermesinin yanında tarihin konusu olan şeyleri var olmaları bakımından incelediği için bir ontoloji, toplumsal hayatın çeşitli yanlarını usul ve kavâidiyle ele alması bakımından bir siyaset, iktisat, eğitim, ilim ve her şeyden önce bir tarih felsefesi kitabıdır. İlk bakışta ansiklopedi karakteri göstermekle birlikte ansiklopedik bir eser olmayıp insanı ve onun vasıtasıyla olup biten her şeyi açıklama iddiasını taşıyan, İbn Haldun'un 'ümrân ilmi' adını verdiği büyük bir teori, varlıkla irtibatını kopararak buhrana düşmüş olan o dönemdeki İslâm toplumunun bu irtibatı yeniden sağlamasına yardımcı olmak amacıyla geliştirilmiş bir toplum metafiziğidir', İslam Ansiklopedisi, *Mukaddime*, cilt 31, s. 118-120. El- İber'e eklediği biyografisi *et-Ta'rif bi'bni Haldūn mü'ellifi'l-kitâb ve riḥletihū garben ve şarḥen* dışında, tasavvufi konuları değerlendirdiği *Şifau's-Sail* adlı bir eseri daha vardır.

İbn Haldun'un Dünyası

Haçlı Seferleri hedefleri bakımından Sicilya ve İspanya dışında başarısız olmuştu. Fakat Moğol tehdidi özellikle Hülagü'nün Çin'deki evrensel imparatorluğuna rakip olarak gördüğü Bağdat'ı 1258'de ele geçirip halifeyi haliye sardıktan sonra filin önüne yuvarlamasıyla büyük bir felakete dönüştü. Bağdat-İran hattı üzerindeki bir coğrafya adeta kabilesel yaşama geri döndü ve İslam Medeniyeti'nin kalbi olan başkenti direniş göstermemesine rağmen adeta yok edildi. 13. yüzyıl İslam tarihçilerinden İbnü'l Esir, *el Kamil fi't-Tarih* adlı eserinde bu istilayı dokunaklı bir dille anlatmıştır:

'Anlatacağım olaylar öyle korkunçki, yıllar boyunca onlardan bahsetmekten kaçındım. Ölümün İslam ve Müslümanlar üzerine çöktüğünü haber vermek kolay değil. Ah! Keşke anam beni dünyaya getirmeseymiş ya da tüm bu felaketlere tanık olmadan ölüp gitseymişim. Bir gün Allah Âdem'i yarattığından beri yeryüzünün böyle bir felaket yaşamadığı söylenirse hiç tereddütsüz inanın, çünkü hakikat budur. Tarihin en meşhur dramları arasında, genellikle Nabukadnezar'un İsrailoğulları'nı katletmesi ve Kudüs'ün yıkılması sayılır. Ama şimdi yaşananlar yanında bu hiçbir şeydir. Hayır, mahşer gününe kadar bu büyük felaket bir daha görülmeyecektir kuşkusuz²⁰.

Bu yıkımdan sonra önemini korumaya devam eden iki yerden biri Mısır, diğeri ise Babür devletiydi. İslam dünyası bu sarsıntıyı medreseler ve tekkelerde yeşeren umutlarla atlatmaya çalıştığı bu dönemin 'Kuzey Afrika'sında Hafisiler (Tunus), Meriniler (Fas), Abdülvadiler (Tilimsan), Endülü's'te Nasriler (Beni Ahmer Devleti) hüküm sürmekteydi²¹. Mısır'da ise Moğolların Mağrib'e ilerleyişine İbn Haldun'un modeline uymayan bir askeri nizam ile set çeken Memluküler hâkimdi.

Avrupa'da ise Frankların Yüzyıl Savaşları'nda (1337-1458) İngilizlere yenilmesinden sonra kıtanın siyasi olarak parçalanması, papalığın bilimsel meydan okumalar ve heterodoks dini hareketler nedeniyle iyice zayıflaması, nüfus patlamasının doğurduğu çaresizlikle Avrupa'nın her tarafında kendilerini ilahiler eşliğinde kırbaçlayanlar (*flagellant*) Felaketler Çağı'nın öne çıkan olgularıydı. Veba özellikle Batı Avrupa'da geleneksel düzenin yıkılmasına ve daha evrensel nitelikli bir hukuki düzenin yerleşmesine yol açacak, Kuzey Afrika ve İslam dünyasının ekonomik olarak zayıflaması nedeniyle avantajın aşamalı olarak Avrupa

20 Amin Maluf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 217.

21 İslam Ansiklopedisi, *İbn Haldun*, cilt 19, s. 538-543.

lehine dönmesine neden olacaktı²². İbn Haldun bu ekonomik dönüşümü sezemese de, Avrupa'daki bilimsel gelişmelerden haberdardı²³.

Hamit Bozarslan'ın belirttiği gibi, 'İbn Haldun Kahire'yi dünyanın başkenti olarak tanımlar ve şunları ekler: 'Onu görmemiş olanlar, İslam'ın kudretini bilemezler'. Buna karşılık, Papalık, imparatorluk, millî monarşiler, kent cumhuriyetleri: İbn Haldun Latin Hristiyanlığın siyasal yaşamının bu başat aktörlerini istemiş olsa da tanıma fırsatı bulamamıştır. Onun dünyası fiilen İslami bir dünyadır; muazzam genişliktedir, ama Kahire'nin kudretine rağmen nefessiz kalmış gibidir. Sadece İberya'ya dayanan sınırları ya da Akdeniz'deki Hristiyan adaları vasıtasıyla tanıdığı Batı, onun için oldukça soyuttur. Gerçekte, başka iktidar modellerinin başka diyarlarda var olduğunu bilmesine rağmen, onun yaşamının Müslüman İmparatorluklar ve hanedanlıkların yaşamından başkaca anlamı ve dayanağı yoktu²⁴. Bütün merakına rağmen Batı'yı tanıyamamasının önünde çeşitli engeller vardı. Latin Hristiyanlığa ilgi duyduğuna dair şüphe yok, fakat çeşitli nedenlerle Endülüs'e yerleşemediği için Avrupa'yı daha derinlemesine tanıyamadı. Eserlerinde açıkça gösterdiği gibi Hristiyanlardan hoşlanmaması nedeniyle kiliselere de girmiyordu. Bu hoşgörüsüzlüğün benzeri Hristiyan Dünya'da da vardı. Bir tercüman ile dil sorunu çözülsün bile, İbn Haldun ve Latin meslektaşları arasında perspektif sorunu vardı (buradaki perspektif farkından kasıt, Avrupa'da tarihçiliğin mahalli düzeyde olmasıdır). Daha doğrusu büyük toplumsal ve siyasal sorunların yaşandığı bu dünyada bir Müslüman olarak İbn Haldun'un dolaşması pek mümkün de olamayabilirdi²⁵. Bunların berisinde, Doğu'da ilgisini çeken daha önemli gelişmeler oluyordu. Ayrıca hatıratında üzerinde önemle durduğu hocası el-Abilli'nin Kahire'ye ilgisini artırdığı da tahmin edilebilir. Esasen Moğolların hareketliliği ve Kahire'nin ihtişamı onu Doğu'ya yöneltmişti. Asıl sorguladığı ve anlamaya çalıştığı şey İslam Medeniyeti'nin çöküşüydü ve Doğu'da bu çöküşü durduracak yeni dinamikler belirmişti. Bu nedenle Mağrip'te her fırsatta kaçtığı şehir hayatı ve veba ile birlikte yaşamayı göze almış ve onlarla yolları Kahire'de bir daha ayrılmamak üzere birleşmiştir.

22 *Bkz.*, Fromherz, *age.*, s. 52-53.

23 *Age.*, s. 58-59.

24 Hamit Bozarslan, *Lüks ve Şiddet, İbn Haldun'da Tahakküm ve Direniş*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 34-35.

25 Krzysztof Pomian, *İbn Khaldun au Prisme de l'Occident*, Paris, Édition Gallimard, 2006, s. 28-33.

Vebanın Yıkıcı ve Dönüştürücü Gücü

Acemoğlu ve Robinson'un ifade ettiği gibi veba²⁶ her şeyden önce 'bir kritik dönemece, yani toplumların mevcut ekonomik ya da siyasal dengesini bozan büyük bir olaya ya da etkenler bütününe iyi bir örnek teşkil etmektedir'²⁷. Salgının yarattığı dönüşümler elbette ülkelerin yerel dinamiklerine koşut olarak farklılık arz ediyordu. Kara ölüm olarak adlandırılan hıyarcıklı vebanın 1330'lu yıllarda Çin'in batısında ya da Orta Asya steplerinde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Buradan 'Don Nehri'nin Karadeniz'e dökülen ağzındaki bir liman şehri olan Tuna'ya ulaşmıştır. Sıçanların üstünde yaşayan pirelerin taşıdığı veba, Asya'nın büyük ticaret arteri olan İpek Yolu boyunca seyahat eden tacirler tarafından Çin'den getirilmiştir. Cenevizli tacirler sayesinde Tuna'dan tüm Akdeniz'e yayılmaya başlamış ve 1347 başlarında Konstantinopolis'e ulaşmıştır. 1348 baharında ise Fransa, Kuzey Afrika ve İtalya'da yayılmıştır. Görüldüğü her bölgede nüfusun yaklaşık yarısını yok etmiştir²⁸. Salgının yarattığı emek kıtlığı Roma İmparatorluğu'ndan sonra kurulan ve derebeylik denilen düzeni temelinden sarsmıştır. Böylece 'köylüler angaryadan ve lortlarına karşı yerine getirmek zorunda oldukları pek çok yükümlülükten kurtulmaya başlamışlardır'²⁹.

Salgın dolayısıyla artan ölümler ücretlerin de artmasına yol açtı. Çıkartılan yasalarla ücretlerin yükselmesinin ve serflerin kendi topraklarından ayrılmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Bütün bunlar işe yaramadı ve 'feodal emeğe dayalı hizmetler giderek azalırken, kapsayıcı bir emek piyasası gelişmeye başladı ve ücretler yükseldi³⁰. Batı Avrupa'da işte bunlar yaşanırken Doğu Avrupa'da ise feodal düzen daha bir katılaşıyordu. Batı Avrupa'da vebanın etkilerini nispeten hafifleten şeyin son üç asırda nüfusunun üçe katlanması olduğunu ifade etmek

26 'İlkçağdan günümüze kadar veba salgınları üç evrede ele alınır. Bunlardan ilki milâdî 541 yılında başlayan ve Jüstinyen vebası olarak bilinenidir. VIII. yüzyılın ortalarına kadar aralıklarla süren veba İslâm'ın doğduğu ve yayıldığı toprakları da etkilemiştir. Ardından XIV. yüzyıla kadar büyük kayıplara yol açan veba salgını kaydedilmemiştir. 1330'larda Orta Asya steplerinden başlayıp 1347'de İpek yolu boyunca ilerleyen ticaret kervanları aracılığıyla İslâm dünyasına ulaşan ve "kara ölüm" diye nitelenen ikinci evre kısa sürede bütün eski dünyayı etkisi altına almış ve aralıklarla devam ederek XIX. yüzyılın ortalarına kadar ağır kayıplara sebebiyet vermiştir. Bombay vebası diye bilinen üçüncü evre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Güneydoğu Asya'dan çıkarak bütün dünyaya yayılmış ve XX. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür'. İslam Ansiklopedisi, *Taun*, cilt 40, s. 175-177.

27 Daron Acemoğlu - James A. R. Robinson, *Ulusların Düşüşü*, İstanbul, Doğan Kitap, 2017, s. 99.

28 *Age.*, s. 95.

29 *Age.*, s. 97.

30 *Age.*, s. 97-98.

gerekir. Bu artış Çin ve Hindistan'da da gerçekleşmiştir. Dolayısıyla tarihin tanıklık ettiği bütün nüfus patlaması dönemlerinde, temasın çoğalmasından dolayı salgınlar hızla yayılması durumu bu dönem içinde geçerlidir.

Kuzey Afrika'da nüfus artışının Avrupa'ya oranla yeterince olmaması, iş-gücü potansiyelinin Batı Avrupa'dan daha çok azalmasına ve dolayısıyla devlet hazinesinin vergi kıtlığı nedeniyle boşalmasına neden oldu. Bu zayıflamanın temelinde ise Haçlı Seferleri, Moğol İstilasları gibi yıkıcı etkilerin nüfus artışını çok daha öncesinden duraklatması yatmaktadır. Hazinenin boşalması ise, dolaylı olarak gerekli paralı askerin hizmete alınmaması ve devletlerin savaşa gücünün zayıflamasına yol açtı. İlk dört asrının ihtişamını bilen İbn Haldun, yukarıda ifade edilen nedenlerle İslam Medeniyeti'nin zaten çökmeye ve vebanın da etkisiyle de yok olmaya yüz tuttuğunu açıkça görmekteydi. Bununda ötesinde hocalarını, dostlarını götüren veba, ailesinin bir gemi kazasında yok olması ve Moğol İstilasını kıyametin alametleri olarak görüyordu. Dahası İbn Haldun'un bazı hallerde toprağın medeniyetin yeniden yeşermesine el vermeyecek ölçüde kısırlaşabildiğini bilmesi nedeniyle büyük bir endişeye kapıldığı da açık olarak görülmektedir. Thukydides'in Peloponez Savaşları'nda dile getirdiği bu olgu³¹, yani savaş ve veba (*loimos*)³² ve ardından gelen Mekadon ve Roma istilaları Atina ve Perikles'in imparatorluk hayallerine bir son vermiş ve bu görkemli medeniyetin toprakları neredeyse bir daha yeşermemek üzere kurumuştur. Dolayısıyla yine savaşlar, istilalar ve veba, bu defa İslam Medeniyeti'nin çöküşüne neden olurken, Avrupa'nın yükselişine zemin hazırlıyordu. İslam'ın siyaset felsefesi yeni-Eflatuncu³³ olsa da, varoluş felsefesi Aristotelesçidir (384-322)³⁴, dolayısıyla buna

31 Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, İstanbul, Belge Yayınları, 2020, s. 91-161.

32 Atinalılar MÖ 430 yılında başlayan veba salgınında büyük nüfus kaybına uğradılar. Dört yıl süren salgının ikinci yılında Perikles veba nedeniyle ölmüştür.

33 Plotinos'un (Miladi 205-270) Eflatun (428-348) ile Aristoteles felsefesini sentezlediği akımın adıdır.

34 Aristoteles, *age...*, s. 105: 'Öyleyse bazı şeyler böyle bu belli, mesela yağmurlar ve hava bir döngü oluşturur, eğer bulut olacaksa yağmur olmalı ve eğer yağmur yağıyorsa da bulut olması şart. Peki, niçin insanlık ve hayvanlar aynı birey yeniden doğuyormuş gibi kendilerine geri dönmezler? Yeni incelemenin başlangıcı bu: Her şey kendine geri dönüyor mu? Yoksa bazıları sayı, bazıları ise yalnızca tür (*eidōs*) bakımından mı dönüyor? Tözü bozulmuş gibi kendilerine geri dönmeyen cisimler, açık ki sayı bakımından aynı olacak (çünkü hareket, hareket eden takip eder), tözü bozulmuş tabii olanların ise tür bakımından kendine dönmesi, ama sayı bakımından dönmemesi zorunlu [...]', Buna göre herhangi bir medeniyetin ve insan hafızasının devamlılığı değil, insanın tür olarak devamı veya varoluşu önemlidir. İnsan nesli devam ettikçe toplum ve medeniyet mutlaka yeniden yeşerecektir.

göre medeniyet ve toplumun bir yerlerde yeniden yeşermesi gerekmektedir³⁵. Bu nedenle İbn Haldun İslam Medeniyeti'nden umudunu henüz tam olarak kesmemiştir ve onun başka bir toprakta yeniden yeşereceğini vadeden evliya kehanetlerine her şeye rağmen gönülden inanıyordu³⁶. İşte bu nedenle Mısır'ı önemsiyor ve Timur'un İslam dünyasını yeniden birleştireceğine inanıyordu.

Vebanın İbn Haldun'un Tarih Düşüncesinin Oluşumuna Etkisi

Dönemin İslam dünyasında taun³⁷ olarak adlandırılan veba, Avrupa ve İslam dünyasında büyük yıkımlara neden olmuştur. Salgının, günde bine yakın kişinin ölümüne neden olduğu Kahire'deki yıllarında İbn Haldun hastalığı şu cümle ile ifade etmiştir: '...sanki üstünde ne varsa hepsini içine almış, onlarla birlikte dü-rülmüş bir halı...'³⁸. Fromherz'in belirttiği gibi 'veba İbn Haldun'un şahsını ve ilmi bakış açısını derinden etkilemiştir'³⁹. Bu nedenle, tarihi bir bütün halinde ele almak amacıyla yeni bir yöntem izleyerek vebayı adeta bir prizma olarak kullanmıştır⁴⁰. Ailesini iki defa kaybetmesi (ilki veba, diğeri deniz kazasında), akrabalık bağlarına adeta saplantılı bir şekilde önem vermesine neden oldu. Aralarında uzun zaman geçirdiği Berberi ve Bedevilerin dayanışmasıyla adeta kendindeki eksikliği gideriyor ve onları bu nedenle yüceltiyordu. Yerleşik toplumun lüks ve israfını, şehirlerin kalabalığının doğurduğu hava kirliliğini vebanın sorumlusu olarak hakir görüyor ve şehirden adeta kaçıyordu⁴¹.

İbn Haldun'un vebanın ortaya çıkış nedenine yaklaşımının temelindeyse eski Yunan ve Roma tıbbının etkisi vardı. Zira bu iki medeniyetin vebaya bakışına göre hastalık 'bozulmuş havaya bağlanır ve yüksek yerlerde ikamet edilmesi,

35 Hamit Bozarlan'a özellikle bu paragraftaki değerlendirmeleri ve makaleye katkıları için, Kemal Aslan ve Ali Gemuhluoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

36 'Osmanlıların yükselişini adeta önceden gören İbn Haldun, yeni bir Müslüman deniz gücünün ortaya çıkacağı tahmininde bulunuyordu. 'Kehanet kitapları' bu Müslüman gücün, Avrupalı Hristiyanların denizin ötesinde bulunan tüm topraklarını fethedeceğini haber veriyordu', Fromherz, *age.*, s. 49.

37 'Sözlükte 'yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek anlamlarındaki ta'n kökünden türeyen taun bazı dilcilere göre bulaşıp yayılan her hastalığın adıdır. [...] 1894 yılında Fransız bilim adamı Alexandre Yersin tarafından bulunarak *yersinia pestis* adı verilen *basilin* [Bakteri: Bakteriolojide küçük çubuk anlamına gelir] yol açtığı hastalığın hıyarcıklı, septisemik ve akciğer vebası diye çeşitli türleri bilinmektedir', İslam Ansiklopedisi, *Taun*, cilt 40, s. 175-177.

38 Bozarlan, *age.*, s. 141.

39 *Bkz.*, Fromherz, *age.*, s. 69.

40 *Age.*, s. 94.

41 *Bkz.*, *age.*, s. 94-100.

temiz hava getiren rüzgârlara açık evlerde oturulması, yaşanan mekânda ve dışarıdaki havayı arındırmak için sirke, sandal ağacı ve gül suyu kullanılması tavsiye edilirdi. Sağlığı koruma yöntemleri arasında en yaygın olanı ise kan aldırılmaktı⁴². İbn Haldun'un anlaşılan hastalığa dair tıbbi bir araştırma yapmış ve bir sonuca varmıştı. Şehirli toplumlara bakışı ve Atlas Dağları gibi yüksek yerlere ilgi duymasının bu araştırmanın etkisinde geliştiği muhtemeldir. Fakat şehirli toplumların kırsal toplumlara göre daha dayanıksız olmasına ilişkin başka gözlemleri de vardı:

‘Ancak her ne kadar şehir halkı da maişet bakımından bolluk içinde olma ve çok miktarda katıklık maddeleri kullanma yönünden bol ve verimli topraklarda yaşayan ahali gibi iseler de, onlar bu gıda maddelerini pişirerek terbiye ettikten ve içine karıştırdıkları (tuz, soğan, biber, baharat gibi) bir takım maddelerle ince, latif, nefis (hazmı kolay bir) hale getirdikten sonra kullanır ve yerler. Bu işlemde dolayı besin maddelerinin kabalığı ve sertliği gider, nazik ve ince bir kıvama kavuşur. Şehir halkının yedikleri şeyler koyun ve tavuk etidir, onlar, lezzetsiz ve tatsız olması sebebiyle tereyağı gibi katıklık maddelerine rağbet ve iltifat etmezler. Bu yüzden gıdalarındaki rutubetin miktarı azalır, fena ve işe yaramaz artıkların bedene verdiği şeyler hafifler. Bundan dolayıdır ki, şehirlilerin bedenlerinin, sert iklim ve hava şartları içinde yaşayan bedevilerin ve göçebelerin vücutlarından daha latif, nazik, narin ve daha yumuşak bulursun. Aynı şekilde açlığı ve az yemeyi alışkanlık haline getiren bedevilerin ve kırlarda yaşayan halkın bedenlerinde ne kaba, ne de yumuşak bir fazlalığın ve artığın bulunmadığı görülmektedir⁴³.

Gıdaların doğurduğu bedensel zayıflık yanında Martiez-Gros'un da ifade ettiği gibi, ‘salgın hastalıkların yayılmasında nüfus yoğunluğu da hayati bir role sahipti ve İbn Haldun bundan yola çıkarak, yoğun nüfuslu bir şehirde salgın hastalıkların yayılması mukadder görüyordu⁴⁴. Burada İbn Haldun'un hastalığın nedeni olarak virüse odaklanmak yerine, esas olarak onun yayılmasını sağlayan nüfus bakımından kalabalık şehirlere odaklanması, ne denli bir evrensel perspektife ve gerçekliğe ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Covid-19 salgınında bütün dünyada adeta kural haline gelen ‘sosyal mesafe’ tedbiri, salgınlarla ilgili yukarıda ifade edilen tarihsel gerçeği ortaya koyarken, salgın, İbn Haldun'un

42 İslam Ansiklopedisi, *Taun*, cilt 40, s. 175-177.

43 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, Aralık 2007, s. 271.

44 Gabriel Martinez-Gros, *Brève Histoire des Empires*, Paris, Édition de Seuil, 2014, s. 75-76.

önemle üstünde durduğu toplumsal dayanışma zorunluluğu, dayanışma ruhu ve sosyalleşmenin insanlık için ne denli önemli olduğunu da ortaya koymuştur.

Birçokları vebadan dolayı tıbbı yönelmişti. Fakat en yakın dostu olan İbnü'l-Hatib'in (1313-1374) vebanın ilahi bir uyarı değil de bulaşıcı bir hastalık olduğunu savunduğu için öldürüldüğünü bildiğimiz tehlikeli tıbbi tartışmalardan uzak durdu. İşte bu nedenle vebanın tarihin akışını değiştirdiği gerçeğinden yola çıkarak medeniyetin doğuş, yükseliş ve çöküş aşamalarını sistematik sorular çerçevesinde ele alan bir metot geliştirdi. Metodu kuşkusuz vebanın sonuçları ve değerli deneyimlerinin prizmasından geçiyordu. Bu metot toplum, devlet ve medeniyet üçgeninde bir şemaya dayanıyor ve her birini kendine özgü yeni kavramlarla açıklıyordu. Örneğin, *asabiyyet*⁴⁵ ve *umran*⁴⁶ onunla özdeşleşen kavramlardır. Bu kavramları adeta tarihin anahtarları olarak ele alıyordu. Böylece ilkesel olarak, iktidar ve devlet biçimlerinden daha çok iktidarlar ve toplumların geçirdiği aşamaları önceleyen evrensel bir tarih anlayışı tahayyül ediyordu.

Bunu kısaca şöyle özetleyebiliriz: İbn Haldun üstlendiği arabuluculuk görevi sırasında, tanıdığı kırsal kabileler için cesaretin hayati bir öneme sahip olduğunu fark etmişti. Çünkü ne askeri birlikleri vardı, ne de çevrili surlar içindeydiler. Kabilenin üyeleri yaşamları boyunca silah taşıyarak güvenliklerini birlikte sağlamak zorundaydılar. Böylece onlarda gözü peklilik ve cesaret doğal bir karaktere dönüşüyordu. Buna karşılık yine yakından tanıdığı ve eserlerinde bütün boyutlarıyla ele aldığı şehirli toplumlarda ise cesaret zamanla geriliyordu. Çünkü surlar ve nöbetçi askerlerin güvencesi altında nispi veya tam bir rahatlık ve konfor içinde yaşıyorlardı. Buna bağlı olarak şehirli ruh ve cesaretleri eğitim ve yönetsel kuralların etkisi altında zayıflıyordu. Geleneklerin bozulmasının ise kentli toplumlar için neredeyse ölümcül olduğunu gözlemlemişti. Zira bolluk içinde yaşamak şehirliyi yeni alışkanlık, mutluluk ve lüks ihtiyaçların arayışına itmekteydi. Bu arayışları tatmin etmekse gittikçe zorlaşmakta ve hanedanların yıkılmasına yakın olan dönemlerde vergiler bu nedenle ağırlaşmaktaydı. Şehirli bu kaçınılmaz sona karşı koymak ve yaşamlarını sürdürmek için iyi veya kötü bütün beyhude yöntemleri denemekteydiler. Kırsal yaşamdaysa tam tersine insanın beslenme ve barınma amacı doğrultusundaki temel ihtiyaçları ile yetinmesi gerekmekteydi. Onlarda kötü ve kusurlu alışkanlıklar şehirli toplumlara göre çok daha

45 Sözcük bağlamak, sarmak, birleştirmek fiillerini tanımladığı için organik dayanışmayı akla getirir. İbn Haldun, bu bağ savaşçı göçebe kabilelerde saptamıştır. Bu bağ kabilelerin kentlerde iktidarı ele geçirip, yerleşik hayata geçtikten sonra, siyasal araç mercilerin yani; yargı, güvenlik ve vergi toplama aygıtlarının zorunlu olarak doğması sonucunda zayıflar.

46 Umran kelimesi mamurluk, mamur yer ve abat olmak anlamlarına gelmektedir.

azdı ve bu nedenle kırsal insan menşei olan ‘doğa durumu’na ve ‘iyi olmaya’ daha yakındı⁴⁷. ‘İbn Haldun’da aslında bildiğimiz anlamda bir ‘doğa durumu’ tasviri yoktur. O daha çok insanların topluluk halinde yaşamalarının bir zorunluluk olduğunu savunmuştur. Bu zorunluluğu ise beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için iş bölümü yapmak ve vahşi hayvanlara karşı savunma ihtiyacı doğurmaktadır. Bu tip topluluklarda zaman ve mekân bilinci de oldukça zayıftır. *Topluluk Durumu* ise, Arapça tabiri ile *el-içtimâ’al-insânî*’nin, yani insan topluluğu sayısının belli bir yoğunluk oluşturması ve oluşan eşitsizliklerin insan doğasındaki bencilliği tahrik etmesiyle doğan şiddet ve benzeri yok edici tehditlerin ciddileştiği bir anda sona erer ve bu aşamada iktidar doğar⁴⁸. Göbeklitepe ile ilgili bilgilerimizin henüz yetersiz olsa da, İbn Haldun’un işaret ettiği ilk şiddet ve bencilik sarmalının Neolitik Çağ’ın (Cilalıtaş Devri, 8000-5500) sonları ve tarihsel çağların başlarına denk düştüğü söylenebilir. İbn Haldun insanoğlundaki iktidar olma hedefinin bir fitrat olmadığını belirtmektedir. Bunun sadece bazı maymun cinslerinde, arılarda ve başka bazı hayvan türlerinde olduğunu ve bunun ilahi bir vahye dayandığını ve bu nedenle de hayvanların bazı beden ve boy farklarıyla doğduğunu belirtmektedir. İnsanda ise iktidar olma duygusu insan sayısının belli bir orana ulaşmasından sonra, bir düşünsel erdem ve siyasal hedef olarak belirlemektedir. İlk kent devletlerin nüfus sayılarına bakacak olursak bir iktidarın doğuşunu zorunlu kılan kişi sayısının birkaç on bin olduğu söylenebilir. İktidar ve devletin doğuşuna dair diğer hiçbir kimsenin göremediği insan sayısının belli bir eşiğe ulaşması gerektiğini, İbn Haldun’un vebanın nüfusunu seyrelttiği Kuzey Afrika’daki devletlerin nedenli zayıfladıklarını gördüğünde anlamış olabilir.

Devletin böylece kalabalık ve zengin insan havzaları ve çevresindeki acımasız yoksulluk arasındaki eşitsizliklerin büyümesi sırasında paradoksal bir süreçte doğduğunu öngörmüştür. İşte bu şartların gerçekleştiği ilk yer, onun henüz bilmediği ve insan neslini çoğaltan uygun iklim koşullarının olduğu Mezopotamya ve buradaki Sümer kent devletleriydi⁴⁹. Burada farklı kabilelerin bir

47 Siyaset felsefesinin en önemli tartışma konularından biri olan ‘doğa durumu’; otorite ve kuralların olmadığı, yeme içme ve başkalarına karşı kendini savunma gibi doğal ihtiyaçların kendiliğinden yürütüldüğü ve herkesin herkes ve her şey üzerinde hakkı olduğu varsayılan sınırsız bir özgürlük dönemi olarak tanımlanabilir. ‘Doğa durumu’ konusunda siyaset felsefesinde birbirine karşıt değerlendirmeler de bulunmaktadır.

48 *Bkz.*, Cheddadi, *İbn Khaldun ... , age.*, 2006, s. 243-252.

49 Fransız diplomat ve arkeolog Ernest de Sarzec’in (1832-1901), 1877’de keşfettiği Sümer Medeniyeti, İbn Haldun’un teorisinin, tarihin başlangıcından itibaren yürürlükte olduğunu göstermektedir. Evrensel döngü, tarih sahnesine çıkan yeni toplumların zayıflamasıyla birlikte, yerlerini yeni savaşçı kabilelere bırakması ile oluşmaktadır: ‘Mezopotamya’nın ilk kent devletlerini birleştiren Sargon ve Akad İmparatorluğu, Gutian İstilasası, Üçüncü Ur Hanedanlığı, Amorit

araya gelmesiyle daha aşkın ve yoğun bir toplumsallaşma süreci başlamıştır. Ve yan yana yaşayan kabileler arasında, *asabiyyet* (kolektif dayanışma ruhu) bakımından eşit olmayan bir durum zamanla ortaya çıktı. Bir defa toplumsallaşma başladığındaysa, insanın tabiatındaki adaletsizlik duygusu ve şiddet eğilimi, adeta herkesin herkesle savaş halinde olduğu bir çatışma durumuna dönüştü. İnsan sayısı yeterli hale gelince de, kabilelerden iç dayanışması (*asabiyyeti*) en yüksek olanından, karizması en yüksek seviyedeki bir lider duruma el koydu ve böylece ilk iktidar erki doğmuş oldu. Ve bu otorite ilk etapta bu acımasız çatışma durumuna bir son verdi. Kurucu lider tebaasını itaat ettirip, vergiye bağladığında, askeri harekâtlar yapabildiği ve sınırlarını koruyabildiğinde ise devletleşme dediğimiz topluluklara şekil veren süreç başladı. Böylece sınırları görece tanımlanmış olan, ümrandan bir önceki aşama tamamlanmış oldu. İktidarın kurumsallaşması ve zenginlik biriktirme sürecine koşturarak da bilimler doğdu ve gelişti. En son aşamada ise sanat gelişmiştir. Bütün bu faaliyetler *ümran* yani medeniyetin oluşmasının ön koşuludur. Fakat İbn Haldun'a göre toplumun her açıdan ilerlemesi, aynı zamanda bozuluşun da habercisidir. O, özünde toplulukla ümran arasında bir ara form olan devlet ve onun yönetim biçimlerine dair meselelerden daha çok, bütün çeşitliliği ile beşeri medeniyetin büyük oluş ve bozuluş döngülerine odaklanmıştır.

Buna göre ümranın oluşmasının koşullarını hazırlayan yegâne varlık olan devletin kurucu *asabiyyeti* zamanla zayıflayıp, savaşa gücünü kaybediyordu. Sonrasında hanedanlar sınırlardaki kabilelerden asker devşirerek düzenli bir ordu kurmak zorunda kalıyordu. Bu askerler ve kabileler, hanedanın zayıfladığını sezdiklerinde ya bir istila ya da bir darbe girişimi ile iktidarı ele geçirip yeni bir hanedanın temelini atıyorlardı. Devletin vergi toplamak için silahsızlandığı yerleşik toplumların oluşması sırasında, boyunduruk altına girmek istemeyerek sınırlara kaçan kabilelerin varlıklarını korumak için silahlanmaları, devleti şiddetle barış arasında salınan bir ikileme zorluyordu⁵⁰. Kurucu *asabiyyenin* daha ko-

İstilasası, Babil'in yükselişi, Kassit istilasası, Kassit Hanedanlığının kurulması, Kassitlerin çöküşü bu duruma örnek olarak gösterilebilir', *Bkz.*, Michael Mann, *İktidarın Tarihi, Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, cilt I, Ankara, Phoenix Yayınları, 2013, s. 202.

50 Vergi toplamak cebre dayalı bir baskılama ve boyun eğdirme sürecidir. Zira, vergilendirilecek toplumun tamamen silahsızlandırılması gerekmektedir. Bu nedenle, toplumun dayanışma ruhu yok edilmelidir. Silahlı bir toplumdaki vergi toplamak zor olacağı gibi dayanışması güçlü topluluklarda devlete direnebilmektedirler. Oysaki, devlet zenginliği başlarda kurucu ögesi olan ve *asabiyyet* denilen güçlü bir dayanışma duygusuna ve gücüne dayanmaktaydı. Şimdi bu durum bizzat kurucular tarafından 'ilkel' olarak görülmekte ve devlet aygıtının kurumları, eski dayanışma ruhunun yerini almakta ve her şeyi kuşatmaktadır. Sonuçta devlet gittikçe kurumsallaşmakta, soyutlanmakta ve hassas ekonomik dengeleri olan büyük bir pazara dönüşmekteydi.

lay yönetmek ve vergi toplamak için icat ettiği savunma becerileri zayıflatılmış toplumun bozulması ve erilliğini kaybetmesi, evrensel bir döngü mekanizmasını harekete geçirmiştir. Böylece adeta oluş ve bozuluşların zıtlığı arasında gelgitleri olan bir düzen baş göstermiştir: Şiddet ve itaat, koruma ve çalışma, birikim ve israf, oluş ve bozuluş gibi.

İbn Haldun'a göre, her medeniyet ve devlet oluş ve bozuluş sürecine tabidir. Bu çözümlemesinin temeli ise, Aristoteles'in devletin tüm varlıklar gibi doğal bir bedeni olduğu ve bu nedenle bozulmaya mahkûm olduğu düşüncesine dayanıyordu. Kurucu gücün zamanla bozulması nedeniyle devlet ve medeniyetler doğuştan ölüme mahkûmdur. Aristoteles oluş ve bozuluş olgusunu daha çok doğa felsefesi olarak ele almıştır, fakat İbn Haldun ise doğa felsefesini İslam düşüncesi ve tarih bilimi ile sentezlemiştir⁵¹. Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş* adlı eserinde bu döngüyü küresel hareketlere bağlıyordu⁵². Dokuzuncu asırdan itibaren, İslam âlimleri tarafından bilinen bu eserin adı İbn Haldun'un eserlerinde geçmiyor olsa da, metinlerinde Aristoteles'in eserine benzer cümleleri bulabilmek mümkündür.

'Bil ki, elementlerden oluşan maddi alem, kendi içinde taşıdığı özelliklerden dolayı, hem zatlar hem de hal ve durumlar yönünden değişip bozulan bir yapıdadır. Madenler, nebatlar ve insanların da içinde olduğu bütün varlıklar ve canlılar gözlemlendiği gibi değişip bozulmaya mahkumdur. İşte (varlıklar gibi) hal ve durumlar da böyledir. Özellikle de insanla ilgili olanlar. İlimler önce gelişir, sonra da yok olup gider. Sanayi [teknikler olarak tercüme etmek daha isabetli olur] ve diğerleri için de aynı şey geçerlidir'⁵³.

51 Pomian, *age.*, s. 53-54.

52 'İddiamızı (*logos*) destekleyen duylulara açık şeyler var; nitekim güneş yaklaşırken oluşun söz konusu olduğunu görürüz, uzaklaşırken de küçülmenin -her ikisi de eşit sürede. Çünkü, doğada oluşla bozuluşun süresi eşit. Ama çoğu zaman, şeylerin birbiriyle karışmış olmalarından ötürü bozulış daha az bir sürede gerçekleşir. Çünkü, madde düzensiz olduğu ve her noktasında aynı olmadığı için, oluşlarda zorunlu olarak düzensiz olur, bazen daha hızlı, bazen daha yavaş. O halde, bunların oluşlarının sonucu olarak başka şeylerin bozuluşu söz konusu olur. (...) Dolayısıyla da her şeyin zamanının ve hayatının (*bios*) bir sayısı vardır. Ve bununla belirlenirler. Her şeyin bir düzeni vardır ve her hayat ve zaman belli dilimler ve döngülerle (*periodos*) ölçülür, ama hepsi için aynı değil, bazıları daha küçük, bazıları için daha büyük. Zira döngü, yani ölçü bazıları için bir yıl, bazıları için daha fazla, bazıları için daha az', Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, çev. Yasin Gurur Sev, İstanbul, Pinhan Yayınları, 2019, s. 99.

53 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, İstanbul, Yeni Şafak Kültür Yayınları, 2004, s. 184.

Döngüsel Bir Tarih mi?

İbn Haldun'un denince genelde döngüsel bir tarih anlayışı akla gelse de, onun döngüsellığı tarihsel olayların birbirini olduğu gibi tekrar ettiği anlamına da gelmez. Tıpkı insan yaşamı genelde doğum, çocukluk, gençlik, orta yaş, yaşlılık ve ölüm evreleri dışında tam olarak birbirine benzemiyor, insanların tamamı da bütün bu yaşam evrelerini göremiyor ve doğal olarak farklı hayat hikâyeleri oluyorsa, devlet ve medeniyetlerin doğal döngüsü dışında tamamen benzeşmesi de düşünülemez⁵⁴. İbn Haldun'un *Ümran Bilimi*'nde, geleneksel tarihçi ve vakanüvislerin aktardığı şekilde şiddetli akınlar, savaşlar, darbeler, devrimler, bedevi yağmaları ve barbar istilaları gibi tarih sahnesinin bilindik yüzünün aktarımı ile ilgilenmemiştir. Daha çok yücelttiği kırsal kabileler ve yerleşik toplumlar arasındaki döngüsel etkileşimden hareketle toplum, devlet ve medeniyetlerin oluş ve bozulmasına dair genel prensiplere ulaşmaya ve bunları sorgulayıcı ve akılcı bir üslupla açıklamaya çalışmıştır.⁵⁵ Özgün metodunun temelindeyse Thukydides (472-428) ve Polibiyos'un (203-120) akılcılığı görülebilir.

Ümit Hassan'ın belirttiği gibi, 'İbn Haldun *Faziletli Şehri'ni* (İdeal Devlet)⁵⁶ aramamış ve tarihsel gerçekliğin peşinden koşmuştur'⁵⁷. Bu nedenle, gördüklerini kaydetme yolunu seçmiştir. Örneğin, vebanın harabeye çevirdiği Kuzey Afrika'daki gözlemleri sayesinde, devletin varoluşu, gücü ve büyüklüğünün sahip

54 Bkz., Gabriel Marinez-Gros, *Empire İslamique, VII-XI siècle*, Paris, Édition Pases/Composes, 2019, s. 103.

55 'Ölümlerin çoğalmasının sebeplerine gelince, bunlardan biri az önce değinildiği gibi, kıtlık ve açlıktır. Bir diğer sebep, devletin zayıflayıp ihtiyarlık çağına girmesiyle çoğalan isyanlar ve fitnelerdir. Üçüncü bir sebep ise vebadır. Veba daha çok, toplumun kalabalık oluşu ve ileri bir düzeye ulaşmasıyla, havanın bozulup, rutubetli ve kötü kokulu bir hale gelmesinden kaynaklanır. İnsanın hayvani ruhunun gıdası olan hava bozulunca, bu gıdayı sürekli aldığı için, etkileri mizaca sirayet eder. Eğer bozulma kuvvetliyse ciğerler hastalanır. İşte bunlar, ciğerlere özgü olan taun (veba) hastalıklarıdır. Eğer bozulma çok ve kuvvetli değilse, bu sefer de kötü kokular kat kat artar, mizaçtaki humma (ateş) çoğalır, beden hastalanır ve ölüm gerçekleşir. Kötü koku ve rutubetin sebebi ise -başlangıçtaki şefkat ve güzel yönetimin bir sonucu olarak-devletin son zamanlarında, toplumun imkanlarının artmış ve nüfusunun çoğalmış olmasıdır. Böylece, evler ve mahalleler arasında boşluk olması gerektiğinin hikmeti de anlaşılmış oluyor. Çünkü bu şekilde hava akışı sağlanıp, canlıların (insanlar ve hayvanların) teneffüsüyle bozulup kirlenen ve kötü bir kokuya sahip olan hava gider, temiz ve sağlıklı hava gelir. Doğudaki Mısır ve Mağrib'teki Fas gibi kalabalık şehirlerde gerçekleşen ölümlerin, diğer yerlere göre daha fazla olmasının sebebi de, havadaki bozulma ve kirlenmenin daha çok olmasıdır', İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, ..., 2004, s. 403.

56 Ünlü İslam filozofu Farabi'nin (872-950) meşhur eseri *el-Medinetü'l-fâzıla*.

57 Ümit Hassan, *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2015, s. 256.

olduğu insan sayısı ve topladığı vergilere bağlı olduğunu keşfetmiştir. Bu doğrultuda devleti sadece siyasal değil, ekonomi boyutuyla da düşünmüştür. Buna göre medeniyet insan sayısına, devlet de vergi ödeyecek mükelleflere hayati derecede bağımlıydı. Dolayısıyla, insan sayısı yetersizse vergi mükellefi yetersiz kalır ve devlet yaşayamazdı.

Peki devlet neden vergiye bu kadar muhtaçtır? ‘Devlet bir defa kurulduğunda, birkaç nesil sonra hem yerleşik toplum hem de yöneticiler savaşı özelliklerini kaybederler ve pasifleşirler ya da kaybetmeseler de yönettikleri toplumu idare etmek için diğer becerilerini de sergilemek zorundadırlar. Toplumun çoğalmasının getirdiği yükler artık hükümdar ve çevresinin gücünü aşmaktadır. Bundan dolayı yerleşik toplumun dışından devşirilen bir bürokrasi ve devlet çevresindeki ‘barbar’ olarak görülen savaşı kavimlerden askeri birlikler oluştururlar. Bundan sonra devlet aygıtı neredeyse tamamen yabancılardan oluşmaya başlar. Dolayısıyla halkını dış saldırılara karşı korumak, isyanları bastırmak ve vergi toplamak için silaha ihtiyaç duyar. Silah sahibi olmak belli bir sermayeyi gerektirir ve bu zenginliği yapay yollardan edinmek en kolay yoldur. Bu yapay zenginlik üretiminin merkezi ise insan sayısı, kaynak birikimi ve mesleki çeşitlenmenin en yoğun olduğu şehirlerdir. Burada her meslek ustalıkta zirveye ulaşır ve yeni buluşlar yapılır’⁵⁸.

İbn Haldun bütün tecrübeleri sayesinde tarihin şafağından yola çıkarak, toplum, devlet ve medeniyetlerden her birinin özelliklerini aşan genel kanunlar geliştirmeyi hedefliyor ve devlet idarecilerini doğrudan sorumlu tutmak yerine, onları kuşatan evrensel kuralları arıyordu. Çünkü veba, belli bir yaşın üzerindeki insanları, yani üreten ve hafızayı yeni nesillere aktaran tecrübeli insanları alıp götürmüş ve bu nedenle toplumsal hafızanın silinmesi tehlikesi belirmişti. Böylece bir ortamda birinin ünlü tarihçi Mesudi (896-956) gibi toplumun hafızasını aktarması ve çöküşün çok daha derinlerde yatan nedenlerini açıklaması gerekiyordu. İbn Haldun bu zor görevi bu şuurla üstlendi ve *ümran* olarak adlandırdığı teorisini geliştirdi⁵⁹. Hem de görüşlerini güncellemeyi (*Mukaddime*’nin çeşitli

58 Bkz., Gabriel Marinez-Gros, *Empire Islamique, ... , age.*, s. 58.

59 ‘Ancak, hicri sekizyüzlü yılların sonlarına yaklaştığımız günümüzde, tanık olduğumuz gibi Mağrib’te durumlar tamamen değişmiştir. Hicri beşinci yüzyıldan itibaren Araplar buradaki Berberilerin güçlerini kırmış, onlara galip gelmiş, ellerindeki toprakların çoğunu almış ve geriye kalanların yönetimlerinde de onlara ortak olmuştur. Bunlara ek olarak içinde yaşadığımız sekizyüzlü yılların ortalarında, Doğu’da ve Batı’da, medeniyetlerin güzel birikimlerini silen ve nesilleri yok eden veba salgınının da unutulmaması gerekir. Böylece devletler, hayatlarının son dönemleri olan ihtiyarlık çağına gelmiş, sınırları küçülmüş, gücü zayıflamış ve bu halleriyle yok olup ortadan kalkmanın eşiğine gelmişlerdir. Nüfusun azalıp toplumun çözülmesiyle,

bölümlerinin güncellendiği kırka yakın nüshası vardır) tükenmek bilmeyen bir azimle ölümüne aylar kalıncaya kadar sürdürdü.

Vebadan İbn Haldun'un çıkardığı bir sonuç daha vardır: Veba Mağrip'teki yaşlı devletlerin hassas toplumsal ve ekonomik dengelerini ve kırsal kabilelerle ilişkilerini altüst etmişti. Bu şartlar altında Romalılar, Vizigotlar ve son olarak da Araplara karşı direnişin sembolü olan Berberilerin, dönemin şartlarında, büyük bir *dava* (Çağrı: her türlü dini ve siyasal amaç) olmadan birleştirilemeyeceğini de anlamıştı. Zira Marinilerin, Muvahhidlerin şaşırtıcı bir şekilde *mehdici*⁶⁰ bir *dava* ile birleştirdikleri gibi, Kuzey Afrika'yı birleştirebilecek güçlü bir *davaları* ve *asabiyyet* bağları ve güçlü bir devleti besleyecek sayıda nüfusları da yoktu.

Vebanın Kuzey Afrika Devletlerine Etkisi

Michael Brett'in ifade ettiği gibi, 'Ortaçağ İslamı, Kuzey Afrika'da iki heybetli mehdinin (kelime anlamı olarak hidayete ermiş kişi) zaferine tanıklık etmişti: Abdullah el-Mehdî (Miladi 719-762) ve Muhammed İbn Tûmart (Miladi 1081-1130). 10., 11. ve 12. yüzyıllarda Fatımiler, Murabıtlar ve Muvahhitler, İslam adına Kuzey Afrika'yı birleştirmeyi başarmıştı. Bu şahsiyetler Roma surlarının Atlas Dağları ve çevresini, güneyde ve batıda 'barbar' kabileler, kuzey ve doğuda yerleşik uygarlık olmak üzere iki parçaya ayırdığı bu yerde, bölgenin enerjisini nasıl kullanacağını biliyorlardı. Berberiler 'barbarlar' bu nedenle giderek genişleyen bir imparatorluğun yaratılmasının hizmetine girdiler. Böylece üç *mehdici dava* onların enerjisi sayesinde tüm yerleşik bölgeyi birleştirmeyi başardı. İbn Haldun'un da ait olduğu bu son imparatorluğun meydana getirdiği medeniyet mirası, 13. yüzyılda parçalanmış olsa da, *Mukaddime*'de övülüyordu.

uygarlık da çözülmüş, şehirler harap olmuş, yollar silinip kaybolmuş, ülkeler ve evler boşalmış, devletler ve kabileler zayıflamış ve sakinleri değişmiştir. Aynı şekilde nüfusu ve uygarlığı ölçüsünde, Mağrib'in başına gelen doğunun da başına gelmiştir. Sanki kainatın diliyle yok oluş çağrısı yapılmış ve buna hemen cevap verilmiştir. [...] Böylece durumlar tamamıyla değişince, sanki bütün dünya değişmiş hale geldi. Sanki ortaya yeni bir yaratılış, yeni bir gelişme ve yeni bir dünya çıkmıştır. Onun için bu dönemde, Mesudi'nin metodunu örnek alarak, insanların, toplumların ve ülkelerin değişen durumlarını, inançlarını ve geleneeklerini anlatan yeni eserler te'lif etme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, ..., s. 64-65.

60 Her dinde uhrevi/dini kurtuluş hareketleri için değişik isimler kullanılmıştır. İslam dünyasında mehdici ve nadiren mesihçi hareketler olarak adlandırılırken, Hristiyanlık'ta millenarizm, millenarianisme, millennialisme, chiliasticism ve adventizm olarak adlandırılır. İlkel veya kabilevi din ve topluluklarda nativism ve cargo cultismdir. Musevilik'te ise kutsanmış anlamına gelen mesih [meşiah] inancı yaygındır., Avni Coşkun, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 20, 2001, s. 115-143.

Dahası Muvahhitler yıkılmış olsalar bile, Kuzey Afrika'da gelecekteki herhangi bir dini devrimi önleyebilecek güçlü bir devlet yapısını miras bıraktılar. Bu nedenle İbn Haldun'a göre Mehdilik artık toplumsal bir yanılısama haline gelmiş⁶¹ ve birleştirici gücü ve özelliğini kaybetmişti. Gerçekten de onun göremediği ve 16. yüzyıl ve daha sonrasında baş gösteren *mehdici* davalar işte bu nedenle başarılı olamayacaklardı⁶².

İbn Haldun, arabuluculuk görevi sırasında, kırsal kabile mensuplarının *asabiyyesinin* birbirleriyle sürekli çatışan, ancak yine de ortak bir *davada* birleşik bir cephe oluşturmaya meyilli bir savaşçı ruhları olduğunu görmüştü. Mehdiliği teoride bir öğreti olarak görmezlikten gelmesinin nedeni, bir *dava* olarak ona şekil verip cisimlendirecek bir *asabiyye* olmadan akamete uğrayacağını bilmesiydi. Hem bu, hem de tehlikeli bir konu olması nedeniyle görüşlerini saygılı bir dille ifade etse de, şüpheciliğini gizlemiyordu⁶³. Çünkü Arapların kurucu *asabiyyeti* ve vebanın harabeye çevirdiği yerleşik Afrika'da, bir davanın birleştireceği insan sermayesinin kalmadığı gibi, zayıf hanedanların, kırsal kabileleri etrafında toplayabilecekleri yegâne imkânı olan hazineleri de boşalmıştı.

İbn Haldun'un Vebadan Çıkardığı Diğer Dersler

Büyük muharebeler, savaşlar, vebanın yükselttiği gıda fiyatları, vergi ödeyen nüfusun azalması ve kırsal kabile ittifaklarının güvensizliği gibi çeşitli nedenler, İbn Haldun gibi usta bir müzakereci ve Marinilerin Afrika'yı birleştirme hayallerini suya düşürmüştü⁶⁴. Fakat vebanın Kuzey Afrika'yı her bakımdan harabeye çevirmesi, onun geçmiş zamana yolculuğunu mümkün kılmış ve adeta tarihin şafağının alaca karanlığını aydınlatmasına müsaade etmiştir. Böylece ona, devletin hangi şartlarda ortaya çıktığını, yaşamak için nelere muhtaç olduğunu ve hangi durumlarda yaşanıp öldüğünü göstermiştir. Üstelik teorilerini, yürüttüğü arabuluculuk görevi sırasında Atlas Dağları'ndan medeniyetin tohumu olarak gördüğü *asabiyyeti* güçlü kabilelerin gözünden bakarak da doğrulamıştı. Onlar gibi yerleşik toplumları ve şehirleri küçümsüyor ve ovadaki siyasetin nereye gideceğini seziyor ve ona göre siyaseten olması gereken yeri belirliyordu. İbn Haldun'un siyasi son müzakerelerindeki başarısızlığının bir diğer nedeni de şehirli toplumların oluşturduğu kurumları küçümsemesiydi. Yerleşik toplumların iç dinamikleri, kurumları ve direnişlerini yeterince önemsemedi. Bunlara bizzat tanıklık etmesi-

61 *Age*.

62 *Age*.

63 *Bkz.*, Michael Brett, 'Le Mahdi dans le Maghreb médiéval', *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 91-94, 2000, s. 93-106.

64 *Bkz.*, Fromherz, *age.*, s. 97.

ne rağmen yeterince eserlerine yansıtmadı. Bu kapsamdaki gözlemlerine teorisini zayıflatmasından endişe duyduğu için eserlerinde yer vermemiş olabilir. Fakat yerleşik toplumların siyasal yönüne odaklanmamış gibi yapması, onun gibi deneyimli bir siyaset adamının aleyhine işleyecek bilgileri rakiplerinin eline birer koz olarak vermemeyi de düşünebileceğini hatıra getirmelidir. Zira o kırklı yaşlarında siyaseti bıraktığını iddia etmiş olsa da, gerçekte hayatının sonuna kadar bir şekilde siyasetle bağını hiç koparmamıştır.

Sonuç

Felsefe, siyaset veya tarihle ilgilenen düşünürlerin çoğunun, olaylara içlerinde buldukları toplumsal kesim ve sınıftan baktıkları gerçeğinden yola çıkarak, İbn Haldun gibi yerleşik toplumların yetiştirdiği en parlak simalardan birinin nasıl olup da içinde yetiştiği toplumu küçümsediği hususu biyografisi okunduğunda pek şaşırtıcı gelmiyor. Zira, neredeyse bütün yakınlarını alıp götürün vebanın sorumlusu olarak kalabalık şehirlerin havasının kirlenmesini, israf ve lüksünü suçluyordu. Göz kamaştırıcı prestijine rağmen kimsesiz kaldığı dünyada, onu hayata bağlayan kırsal yaşamın güzellikleri ve kırsal toplumların dayanışma ve diriliğine hayranlık beslemesi doğaldı. O bu nedenle devrimsel teorilerini kendi kuşağı, dönemi ve toplumuna yabancı, sınırlarda dolaşan ve yalnızlığın girdabına düşmüş ve hiçbir yerde ve makamda tutunamayan bir deha olarak geliştirmişti. Zira kırsal toplumları bu kadar yüceltmesini, sadece kabilelerle resmi olarak yürüttüğü arabuluculuk görevini yüceltmek olarak tanımlamak ona haksızlık olurdu.

İbn Haldun hem biyografisi, hem de eserleriyle sıra dışı bir şahsiyettir. Bu sıra dışılığı, onun dehası ile yaşadığı dönemin siyasal ve toplumsal çalkantıları ve doğal felaketlerin sonuçlarının el ele vermesiyle oluşmuştur. Prestijli bir soy, veba nedeniyle yarım kalsa da üst düzey bir eğitim, eşsiz bir gözlemcilik ve hitabet yeteneği ve tecrübe zenginliği onun öne çıkan yönleridir. Dini bilimlerden akli bilimlere ne zaman yöneldiğine dair bir bilgi vermemiş olsa da, son Endülüslük ziyaretinde tanıklıklar onun düşüncelerinin olgunlaştığını ifade etmektedir. Yine tarihin sırrını ne zaman çözdüğüne dair de susmayı tercih etmiştir. Fakat eğer bu konuda bir tahmin yürütebilirsek, farkındalığının görev yaptığı devletlerle kırsal Berberi ve Arap kabileleri arasındaki arabuluculuğu sırasında başladığı söylenebilir. Zaten bu farkındalığın oluşmasından sonra, siyasetle bilim arasında gelgitler yaşamış, fakat son birkaç yılında gönülden dilemesine rağmen istediği sükûneti bulamamıştır. Nihayet bir pusudan hayatını zor kurtarıp, soyluluğunun işe yaramadığını anladığında sığındığı İbn Selâme Kalesi’de geçirdiği ilk iki yıl 8 aylık bir hazırlığın ardından, *Mukaddime*’yi, beş ay gibi bir sürede kaleme almıştır. Daha sonra Mısır’a gittikten sonra Sultan Berkuk Kütüphanesi’nden on

iki yıl boyunca faydalanmış ve aralıklarla eksik gördüğü bölümleri düzeltmiş ve eklemeler yapmıştır. Bu eklemelerle eserin hacmi iki katına çıkmıştır. Teorilerini geliştirmeye devam ederken bir taraftan da Kamhiye Medresesi'nde öğrencilerine tezlerini anlatmış ve eserlerini ölümüne aylar kalıncaya kadar güncellemiştir.

Hakkında yazılan bazı değerlendirmelerde eğitimin yarım kaldığı vurgulanmış olsa da, o, en önemli derslerinden birini vebanın dramatik sonuçlarından almıştır. İşte bu ders onu vebanın Kuzey Afrika'da doğurduğu demografik boşluk ve çok boyutlu bir kriz, onu beşeri medeniyeti ve devletlerin oluş ve bozuluş süreçlerini düşünmeye yöneltmiştir. Kırsal toplumlarla devlet arasında yürüttüğü arabuluculuk görevi ve olayları önceden sezebilme yeteneği ise, onu kısa sürede vazgeçilemez bir siyasal aktör konumuna yükseltmiştir. Bu nedenle siyasetten soğuyup, bir kenara çekilmek istediği zamanlarda buna izin verilmemiştir.

Vebanın altüst ettiği bir coğrafya ve yozlaşmış bir siyasetin vefasızlığı karşısında, asil bir soydan gelmenin ve devlet mekanizmasının işleyişini çözenin bir işe yaramadığının acı gerçekliğini anlamıştı. İktidarı kurmanın veya iktidarda kalmanın güçlü bir *asabiyyet* veya *dava* olmaksızın mümkün olmayacağını ve kendisi gibi bir dehanın düşüşe geçmiş bir medeniyetin kaderini değiştiremeyeceğini de açıkça kabullenmişti. Bu nedenle medeniyet ve iktidarın kaynağı olarak gördüğü *asabiyyete* yöneldi ve bölgede Roma istilası sonrasında oluşan medeni-‘barbar’ döngüsünün başat aktörü olan kırsal kabilelere, medeniyetin eğer tabir caiz ise, ‘tohumu’ olma hususundaki haklarını teslim etti.

Elinizdeki makalenin konusuna ilham kaynağı olan Covid-19 salgını, İbn Haldun'un tanık ve mağduru olduğu 1348 vebasının yıkım ve sonuçları ile karşılaştırmak elbette mümkün değildir. Fakat bir salgının cenderesinden geçmenin ne demek olduğunu ve dünya jeopolitiğindeki gerilimleri dikkate aldığımızda, şimdilerde salgının dolaylı etkilerini derinden hissetmeye başladığımızı görüyoruz. Salgın sürecinin bozduğu üretim ve tüketim zinciri ve devletlerin erteledikleri vergiler ve toplumun hayatının idamesi için boşalttıkları hazinelerinin yeniden doldurulması zorunluluğu, yakın bir gelecekte küresel ölçekte daha büyük ekonomik, sosyal ve siyasal krizlere ilişkin endişeleri derinleştirmektedir.

Covid-19 salgını yaşam tarzımızı da değiştirdiğini gözlemliyoruz. Dijitalleşmeyi hızlandırdığını görüyoruz. Salgının neden olduğu psikolojik travma ve sosyo-ekonomik sorunların derinliğini henüz tam olarak kavrayamadık. Yine salgını çocukluk ve ergenlik dönemlerinde yaşayanların zihinlerinin nasıl şekilleneceğini bilemesek de, Covid-19 hayata ve geleceğe nispeten daha kötümser bakmalarına neden oldu. Bu nedenle bundan sonra çoğumuz İbn Haldun gibi geçmişe ve geleceğe Covid-19 öncesindeki gibi bakamayabiliriz. Şimdilik en azından devlet ve

medeniyetin insan sağlığı ile ilgili varoluş nedenini yeniden düşünmeliyiz. Zira farklı rejimlerdeki devletlerin, insan sermayelerini korumak ve ölümleri azaltmak için az ya da çok otoriterleştiğini ve koronavirüs hastalığının insan nüfusunu azaltmak için kasıtlı olarak laboratuvarlardan insanlara bulaştırıldığı yönündeki bazı komplo teoriler çöktü. Zira bilim ve tekniğin ulaştığı seviye sayesinde erken bulunan aşı ve tedavi yöntemleri ile milyonlarca insanın kaybı engellendi ve salgın şimdilik dizginlenebildi. Dolayısıyla açıkça görülüyor ki devletler güçlerini ve varlıklarını borçlu oldukları vatandaşlarını korumak zorunda oldukları gerçeğine uygun davrandılar. Fakat salgının dolaylı etkileri bakımından henüz son sözünü söylememesi ve belirsizlikler doğurması nedeniyle, tıpkı İbn Haldun ve döneminde olduğu gibi, geleceğimizi şekillendirmeye devam edeceği anlaşılıyor.

Kaynakça

Acemoğlu, Daron - Robinson, James, A. R., *Ulusların Düşüşü*, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.

Maluf Amin, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, çev. Yasin Gurur Sev, İstanbul, Pinhan Yayınları, 2019.

Bozarslan, Hamit, *Lüks ve Şiddet, İbn Haldun'da Tahakküm ve Direniş*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Brett, Michael, 'Le Mahdi dans le Maghreb médiéval', *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 91-94, 2000.

Cheddadi, Abdesselam, *İbn Khaldoun, Une Biographie Romancée*, Casablanca, Édition La Croisée des Chemins, 2004.

_____, *İbn Khaldun, l'Homme et le Théoricien de la Civilisation*, Paris, Édition Gallimard, 2006.

Coşkun, Avni, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 20, 2001.

Fromherz, A. James, *İbn Haldun, Hayatı ve Dönemi*, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2018.

Hassan, Ümit, *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2015.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, İstanbul, Yeni Şafak Kültür Yayınları, 2004.

_____, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.

_____, *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar, et-Ta'rif*, çev. Vecdi Ak-yüz, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017.

İslam Ansiklopedisi, *Lisanuddin İbnü'l Hatip*, cilt 21, s. 74-76.

_____, *Mukaddime*, cilt 31, s. 118-120.

_____, *İbn Haldun*, cilt 19, s. 538-543.

_____, *Taun*, cilt 40, s. 175-177.

Mann, Michael, *İktidarın Tarihi, Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, cilt I, Ankara, Phoenix Yayınları, 2013.

Marinez-Gros, Gabriel, *Brèv Histoire des Empires*, Paris, Édition de Seuil, 2014.

_____, *Empire İslamique, VII-XI siècle*, Paris, Édition Pases/Composes, 2019.

_____, *İbn Khaldun et les Sept Vies de l'İslam*, Paris, Édition Sindbad 2006.

Nassar, Nassif, "Le Maitre d'Ibn Khaldūn: Al-Ābilī", *Studia Islamica*, Édition Brill, 1964.

Pomian, Krzysztof, *İbn Khaldun au Prisme de l'Occident*, Paris, Édition Gallimard, 2006.

Benslama, Fethi, *Ölüm Siyaseti, Cihatçı Üst-Müslümanlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.

Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, İstanbul, Belge Yayınları, 2020.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.